

(10). Ознак, за якими вдалося б встановити стать, не було виявлено. Вік можливо було встановити за приростанням епіфізів. Із 12 фрагментів, які містили епіфізарну частину, лише один належав особині, вік якої був на рівні 10 міс., один — молодшій 18 міс., два фрагменти особинам, вік яких можна визначити як 3–3,5 роки. У всіх інших випадках вік можна встановити як більший за час приростання епіфізів. За однією таранною кісткою, з якої вдалося зняти проміри, встановлено зріст тварини в загривку — 69,85 см.

На 15 фрагментах кісток були сліди від ділення туші. Цілих великих кісток не було. За одним фрагментом ребра, розмір якого становить 103 мм, вдалося встановити, що його спеціально відділили такого розміру, оскільки з обох кінців зламів були сліди від гострих предметів. Нефрагментованими залишилися тільки дрібні кістки кінцівок. На 10 фрагментах виявлено сліди погризів собаками. Ці ознаки, як і з попередніми видами тварин, вказують на споживання м'яса дрібної рогатої худоби. А виявлені фаланги пальців — на забій тварин на самій пам'ятці.

14 кісток належали коню. З них було сім ребер і п'ять хребтових кісток. Скелет кінцівок представлений одним фрагментом плечової кістки і одним фрагментом метаподільної кістки, на якому було виявлено

погризи собак. У загальному, кісток, які б напряму вказували на кухонне використання м'яса коней, виявлено не було. Ймовірно, на пам'ятці не практикувалося вживання їхнього м'яса в їжу. Можна припустити, що кількість коней у використанні була значно більшою, ніж та кількість, яка представлена серед матеріалу. Проте його використовували для інших прижиттєвих завдань, тому його кістки потрапити до кухонних відходів не могли.

Кісток диких видів ссавців на пам'ятці не було виявлено. Це вказує на те, що населення цілком задовольняло потреби в м'ясі за рахунок домашніх тварин. Проте незначна кількість кісток риби і раковини молюсків вказують на користування річкою як джерелом додаткової харчової продукції.

Майже весь кістковий матеріал належить до кухонних решток (під сумнів можна поставити лише фрагменти кісток коня). Про це свідчить велика кількість слідів ділення туш тварин. Тварин забивали на місці і тут проводили з ними процес білування, первинний поділ туші і безпосередньо в процесі приготування їжі — вторинний. Через високу фрагментованість кісток складно було встановити породні, а також статеві-вікові характеристики тварин. Проте все ж незначну кількість цієї інформації вдалося отримати.

М. Кублій

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПАМ'ЯТКИ ПОЛОННЕ

Розкопки археологічної пам'ятки Полонне, розташованої у Шепетівському р-ні Хмельницької обл., у 2021 р. проводила Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» (керівник к. і. н. П. Нечитайло). В ході робіт на пам'ятці Полонне було виявлено 172 кістки тварин. Із них ссавцям належало 167 кісток, і ще п'ять кісток — птахам. З усіх фрагментів кісток ссавців визначити до виду вдалося 137 фрагментів, що становить понад 82 % від загальної кількості. Хоч така кількість визначених фрагментів кісток ссавців і недостатня для того, щоб робити висновки на основі статистичних даних про відсоткове співвідношення складу стада, напрямок тваринництва і мету використання тварин на пам'ятці, все ж за цими даними можна зробити певні припущення. Стан збереженості кісток можна за

5-бальною шкалою оцінити на 5. Це означає, що поверхня кістки міцна, на ній збереглася максимальна кількість різноманітних слідів, зроблених в археологічний період, серед яких сліди від гострих предметів, які застосовували при поділі туш тварин на фрагменти, а також сліди погризів звірами.

Кістки виявлено у двох об'єктах — 1 і 4, датованих XII—XIII ст. З першого було визначено 116 кісток, із четвертого — 21. Невизначеними із першого залишилося 28 фрагментів кісток ссавців, із четвертого — два. П'ять кісток птахів були у першому об'єкті.

Висока фрагментованість кісток і наявність слідів від гострих предметів на певних ділянках кісток вказують на те, що кістки належать до кухонних решток. З усіх визначених кісток такі сліди від ножа або сокири виявлено на 23 фрагментах, що є досить високим

показником. На семи фрагментах є сліди від погризів собаками. При цьому як сліди від гострих предметів, так і від погризів собаками трапляються на кістках з обох об'єктів.

Серед виявлених видів тварин домашніми були корова, дрібна рогата худоба, кінь, свиня і собака. З диких — козуля і заєць.

Перше місце за кількістю виявлених фрагментів кісток тварин посідає свиня. Їй належало 56 фрагментів кісток. Із них в об'єкті 1 було 49 (87,5 %) від усіх кісток свині, в об'єкті 4 — сім (12,5 %), відповідно. Мінімальна кількість особин у загальному становить п'ять тварин, з них з об'єкта 1 — три особини, об'єкта 4 — дві. Вид представлено майже всіма анатомічними частинами скелету.

Встановити приблизний вік особин вдалося на основі приростання епіфізів і прорізуванню та стиранню зубів. Серед особин з об'єкта 1 одна особина мала вік у межах 17–22 місяців, що вдалося визначити за прорізуванням M_3 . За іклом встановлено, що це був самець. Такий вік його забою свідчить про те, що його забили відразу після досягнення достатнього зросту і м'язової маси. Одній особині було трохи більше двох років, її метаподіальні кістки мали або не приросли, або приросли не до кінця нижні епіфізи. Ще одна особина мала вік 28–30 місяців, на що вказує стертість зубних коронок. З об'єкта 4 одна особина була молодшою: виявлено фрагмент нижньої щелепи, структура кістки якої на вигляд була молодшою. Також було виявлено ліктьову і променево кістки, в яких не було прирослих епіфізів, а ділянки діафізів на краях мали сильне розширення. За такими ознаками цій особині було менше року, оскільки верхній епіфіз променевої кістки приростає в один рік. Інша особина була дорослою. Стать, як уже зазначалося вище, вдалося визначити за іклом нижньої щелепи особини з першого об'єкта. Також у цьому об'єкті було виявлено окреме ікло самця. Можливо, обидві знахідки належать одній особині. Ознак, які б вказували на наявність самок, виявлено не було, проте це не означає, що їх не було на пам'ятці. Через фрагментованість кісток і неможливість зняти необхідні проміри встановити породні характеристики свиней не вдалося. Сліди від поділу туші встановлено на ребрах, лопатці, нижніх щелепах і гомілкових кістках.

Друге місце за кількістю кісток займає дрібна рогата худоба. Сумарно з обох об'єктів було 47 фрагментів кісток. Вид представлено всіма анатомічними частинами скелета, у тому числі нем'ясними рогами і фалангами, що може свідчити про забій тварин або розбір їхніх туш на пам'ятці. Пропорція їх по об'єктах приблизно збігається з кістками свині — 83 і 17 % відповідно з об'єктів 1 і 4. За

кількістю особин з об'єкта 1 було мінімально дві тварини, об'єкта 4 — одна. При цьому, вівцями були як мінімум одна тварина з об'єкта 1 і одна з об'єкта 4. Вівці на пам'ятці вказують про наявність довкола відкритих пасовищ. Вік одної з тварин з першого об'єкта був близько 2 роки і 6 місяців. Особина з четвертого об'єкта була старшою за три роки, оскільки мала прирослим верхній епіфіз стегнової кістки.

На третьому місці за кількістю фрагментів кісток — корова. Загальна кількість фрагментів — 25. З них у першому об'єкті — 19, у четвертому — шість. У кожному з об'єктів була мінімум одна особина. Вік особини з першого об'єкта у діапазоні 2,5–3,5 роки. Це підтверджує і стан приростання епіфізів трубчастих кісток. Майже всі сліди від поділу туш на кістках виявлено на ребрах за винятком діафіза великої гомілкової кістки, де надрубки нанесено у верхній частині. Через відсутність цілих великих трубчастих кісток породні характеристики і зріст тварин встановити не вдалося. Відсутність рогових стрижнів, як правило, вказує на вирощування комолих порід корів. Проте, зважаючи на малу кількість кісток, робити припущення про комолість стада не можна.

Кінь представлений лише у матеріалах з об'єкта 1. Кількість його кісток — три, з яких два фрагменти великої гомілкової кістки і II фаланга пальця. Мінімальна кількість — одна особина. Особина старша за 3,5 роки. Слідів, які вказували б на поділ туші на фрагменти, не виявлено, хоч великі гомілкові кістки фрагментовані.

Собаку виявлено лише в першому об'єкті. Представлений одним фрагментом — частиною верхньої щелепи.

Дикі види — козуля і заєць — також були тільки в об'єкті 1. Козуля представлена фрагментом нижньої щелепи, п'ясткової кістки і I фалангою. Мінімальна кількість особин — одна тварина. Заєць представлений нижньою щелепою і плечовою кісткою, які могли належати одній тварині. Все ж наявність диких видів вказує на заняття мисливством на пам'ятці.

На жаль, мала вибірка не дала змоги виявити більш повний статево-віковий склад стада. У загальному, переважає на пам'ятці домашніх видів вказує на достатню кількість м'яса, яку могли отримувати від домашніх тварин. Для пам'ятки простежується нехарактерний для лісостепової зони періоду Київської Русі розподіл кількості тварин, коли на першому місці йде свиня, на другому — дрібна рогата худоба, а корова — аж на третьому. Як правило, перше місце на пам'ятках належить корові. Ймовірно, подальші вивчення пам'ятки спростують або підтвердять висновки цього дослідження.